

Beroofd volgens de regels

Beroofd volgens de regels

Het lot van zeven joodse ondernemers in Deventer

JOEP BOERBOOM

Hilversum
Verloren
2020

Dit boek kwam tot stand met financiële steun van de Stichting Erven Witteveen, Vereniging De Waag, Fonds Deventer Geschiedenis in Beeld, Stichting Het Iordenshofje, M.A.O.C. van Bylandt Stichting, Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, Stichting Werkgroep Bergkwartier, Stichting Rudolf H. Schmidt Fonds, Stichting Boerboom-Den Daas, Stichting Fonds voor de Geld- en Effectenhandel, Prins Bernhard Cultuurfonds en de J.E. Jurriaanse Stichting. Ook enkele particulieren hebben financieel bijgedragen.

Stichting **Rudolf H. Schmidtfonds**

ISBN 978 90 8704 830 3

© 2020 Joep Boerboom & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Ontwerp en opmaak Rombus, Hilversum
Omslagontwerp Rombus / Tanja Stropsma, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

J.E. Jurriaanse Stichting

Hendrik
Muller
fonds

Stichting Iordenshofje

Inhoudsopgave

‘Aangezien de joden niet meer ter plaatse zijn’	9	Frans’ gezin duikt onder	47
Voorwoord		Jood?: ja	47
Zeven verhalen	9	Erich Ischebeck	48
‘Pak-, hak- en zak-joden’	13	Ischebeck koopt Adelaar	50
Joods leven en ondernemerschap in Deventer		Bank voor Nederlandschen Arbeid	52
Synagoge, begraafplaats en school	14	Belastingen	53
Pak-, hak- en zakjoden	15	Vorderingen	54
Jodenvervolging in Deventer tijdens de bezetting	16	Waar zijn de aandelen?	55
Liquidatie en arisering van joodse ondernemingen	18	Financiële tegenvallers	55
Teruggave en rechtsherstel na de oorlog	19	‘Infolge durchgeführter Liquidation wertlos’	56
‘Beleefd aanbevelend’	21	Voortzetting Adelaar door Ischebeck	57
Slagerij Wed. I. Gosschalk		Na de bevrijding	57
Vlees op de bon	23	G geplunderd	59
Fronica draagt de zaak over	24	De Adelaars voor de rechter	61
‘Niet meer dan 4 breede tanden’	26	Op bezoek bij Ischebeck	62
Stipte naleving	27	‘Ongetwijfeld minder plezierige gevolgen’	63
‘Och, hoe kon het ook?’	29	Leeuwteje en Adelaartje	64
Naar Kamp Westerbork	30	Snelle groei	65
Auschwitz-Birkenau	31	Adelaar in bedrijf	66
Het kleine rode en het kleine witte huis	32	‘Maar we zijn wel joods’	67
‘Benno, goed zoeken!’	33	‘Con saluti distinti’	67
Panden aan de Groote Poot en de Graven	34	Heterdaad	68
Overdracht bewind?	35	Sportschool en ‘sexjongens’	69
Een erfgenaam uit New York	36	‘Onderwijs in den meest beschaafden vorm’	73
‘Van de Adelaren geneen meer hier’	41	Dansschool Van Spiegel	
Textielgroothandel Adelaar		‘Instituut voor beter onderricht’	75
Van vader op zonen	42	Tikwas Jisroeil	76
Voorzitter van de Handelsvereniging	44	De Deventer Joodse Toneelvereniging	77
Splitsing	44	Jubilea en feestavonden	79
Eduards zaak en gezin tijdens de bezetting	46	Zedenzaak	80
		Dansen bij Kurt Jooss	81
		‘Hij hoorde er gewoon een beetje bij’	81

6

Onderduik	82	Voortzetting van Fortuin & Co.	127
Hollandia-Kattenburg	84	Rob wordt klaargestoomd	128
Invallen	84	Lou overlijdt	131
Na de oorlog	85	‘Beter en luxer is er niet’	131
Freules Van Pothoven tot Ruigenhoek	86	Uitbreiding	132
‘Even een babbeltje’	87	Jubileum op het hoogtepunt	132
		Teruglopende resultaten	133
		Spanningen	134
‘Zes gulden tweeënnegentig van de Giro naar de Liro’	89	‘Emotioneel gedeelte’	134
Veehandel en café De Lange		Verhuizen?	135
Gasne Journaal	90	Produceren voor de naaidoos	136
Koldemerkt en Vettemerkt	93	Hamburgweg	137
Ontmanteling	95	Bittere pil	137
De verkoop van het pand en het erf	96	Zakelijke avonturen	138
Een paard, zes koeien en twee kalveren	97	Nachtmerries	139
Ontslag van knecht Wagenaar	98		
Belastingen en verzekeringen	100	‘De kampioenen van Nederland berijden alleen Tesor rijwielen’	143
Afronding van de papierwinkel	101	Rijwielhandel en -fabriek Polak	
Levie en Gerrit naar het werkkamp	102	Groothandel	144
Max, Betje en Jette	104	Go Ahead	146
Bewindvoerder Carel de Lange	106	Bewindvoerder Baumeister	149
Afgeperst	107	Nur für Wehrmacht	150
		Jodenvisser	152
‘Modelbedrijf op nationaal-socialistische leest geschoeid’	111	Perplex	154
Elastiekfabriek Fortuin & Co.		Puppenhaus	154
Fabriek aan de Rielersweg	112	De rijwielhandel driemaal in Duitse handen	155
Lou komt in het bedrijf	114	Izaak de Leeuwe	156
Onder bewind	114	Ontevreden broer	157
Fabrieksappèl	117	Stank voor dank	159
Kameraadschap en plichtsgevoel	117	Overdracht	160
Zieltjes winnen	118		
‘Met een leerlingenovereenkomst is het goed lachen’	118	‘De kleine zaak die zich groote moeite geeft’	163
Modelbedrijf	119	Boekhandel en leesbibliotheek Stibbe	
Inbraak	120	Jet in de winkel, Berend op pad	164
Kindertransport	120	Leesbibliotheek	166
Lotte duikt onder bij Richie en Worisek	122	Stibbe bezocht, koopjes gekocht	167
Het briefje	123	Knikkers tellen	168
Onderduik Rob Fortuin in Limburg	124	Verhalenverteller	170
Lottes terugkeer	126	Achter de Hollandse Waterlinie	170

Walter Max en Bep zetten de zaak voort	1741	Overzicht van joodse ondernemingen in Deventer	182
Verduisteringspapier en verboden titels	172	Slagerijen en Veehandelaren	182
Liquidatie	172	Levensmiddelen	183
De Leperkoen	173	Kleding en textiel	183
Oom Jan en tante Alie	174	Handel in gebruikte spullen	184
Granaatscherf	175	Overige handel	185
Na de oorlog	176	Overige winkels	185
Vooroordelen	177	Creatieve dienstverlening	186
Pensioen	178	Zakelijke dienstverlening	186
		Zorg	186
Een rommelige schatkamer	181	Bronnen	187
Verantwoording en dankwoord		Archieven	187
		Kranten	187
		Bezoeken	187
		Gesprekken	187
		Boeken	187
		Artikelen	188
		Audiovisueel	188
		Websites	188
		Fotoverantwoording	188
		Namenregister	189

‘Aangezien de joden niet meer ter plaatse zijn’

Voorwoord

‘Aangezien de joden niet meer ter plaatse zijn, kan ik helaas niet meer nagaan waar dat ene aandeel is.’ Aan het woord is Erich Ischebeck. De van oorsprong Duitse middenstander uit Apeldoorn mag in 1942 voor een zacht prijsje de door de bezetter onteigende joodse Deventer textielgroothandel Adelaar kopen. Onder één voorwaarde: administratief moet alles netjes worden afgehandeld. De openstaande rekeningen voor water en licht van de joodse eigenaren moeten nog worden betaald, de belastingformulieren ingevuld, schulden en vorderingen voldaan. Alles tot achter de komma. *Ordnung muss sein.**

Er volgt een eindeloze correspondentie tussen bevoegde instanties, taxateurs en belastingambtenaren over boekhoudkundige losse eindjes. In het geval van de eigendomsaandelen van het bedrijf leidt het tot een kafkaëske spraakverwarring. Wat is het geval? De negen aandelen van eigenaar Frans Adelaar zijn netjes ingeleverd bij roofofbank Lippmann, Rosenthal & Co. (Liro). Maar hoe zit het met dat ene aandeelbewijs van Frans’ zoon Frits? Tot zijn spijt moet Ischebeck aan Max Rommel, de *Sacharbeiter* van de Omnia (de instelling die joodse bedrijven liquideert), meedelen dat hij dat ene aandeel niet heeft kunnen vinden. ‘Aangezien de joden niet meer ter plaatse zijn’ kan hij het ze zelf helaas niet meer vragen. Voor alle duidelijkheid: het spijt hem niet dat de familie Adelaar heeft moeten onderduiken om het vege lijf te redden, wél dat hun

vertrek de administratieve afwikkeling van de zaak frustreert.

Het voorbeeld is exemplarisch. De bij het NIOD en in het Nationaal Archief bewaard gebleven mappen correspondentie over geliquideerde joodse ondernemingen puilen uit van dit soort administratieve scherpslijperij. Over het lot van de voormalige eigenaren zwijgen de met *Heil Hitler!* ondertekende en van hakenkruizen voorziene documenten in alle talen.

Wie de Dikke van Dale erop naslaat vindt voor het woord ‘liquidatie’ verschillende betekenissen: ‘al hetgeen gedaan wordt bij en tot de opheffing van een winkel of bedrijf’, maar ook: ‘moord als afrekening, synoniem uitroeiing, vernietiging’. Beide betekenissen waren hier zonder meer van toepassing: de bedrijven werden opgeheven én de eigenaren werden uitgeroeid.

Zeven verhalen

Voor de Tweede Wereldoorlog bestond er een grote en levendige joodse gemeenschap in Deventer. Er was een synagoge, een joodse school en een rijk cultureel leven met een eigen toneelvereniging en een jeugdvereniging. Het joodse smaldeel van de bevolking was ondernemend: rond de zeventig bedrijven in de Hanzestad waren in handen van joodse eigenaren, variërend van kleine eenmanszaken tot groothandels en fabrieken.

* Volgens de Spellingwijzer verwijst *Jood* met een hoofdletter naar het volk of de cultuur, *jood* zonder hoofdletter verwijst naar het geloof. Vanwege het veelvuldig gebruik van dit woord in het boek en omdat het on-

derscheid in de twee betekenissen niet altijd duidelijk te maken is, is ervoor gekozen om consequent de spelling met kleine letter te hanteren, met uitzondering van letterlijke citaten.

— Joods Deventer trof elkaar onder meer bij de Deventer Joodse Tooneelvereniging (DJT). Op deze foto verschillende personen die in dit boek een rol spelen. Benno Pinto (zittend in het midden) en zijn echtgenote Roset Pinto-Gosschalk (uiterst links) komen we tegen in het hoofdstuk over slagerij Gosschalk. Naast Benno Pinto zit Bep de Lange-Boutelje, ze was getrouwd met een van de veehandelaren De Lange aan wie een hoofdstuk is gewijd. Lou Fortuin (rechts naast Roset Pinto-Gosschalk) staat gearmd met zijn schoonzus Assia Spanier-Stolberg. Beiden treffen we in het hoofdstuk over elastiekfabriek Fortuin.

Aan het einde van de bezetting was er van deze bedrijvigheid maar weinig over. De bezetter had de ondernemingen geliquideerd of ‘geariseerd’: overgedaan aan niet-joodse eigenaren. Veel eigenaren waren vermoord in concentratiekampen. Van de in totaal 590 Deventer joden kwamen er ruim 400 om het leven. Van de circa 70 bedrijven die er aan het begin van de oorlog waren, verdween het merendeel definitief. Ruim en kwart werd na de oorlog voortgezet door de teruggekeerde eigenaren, hun nabestaanden of door anderen.

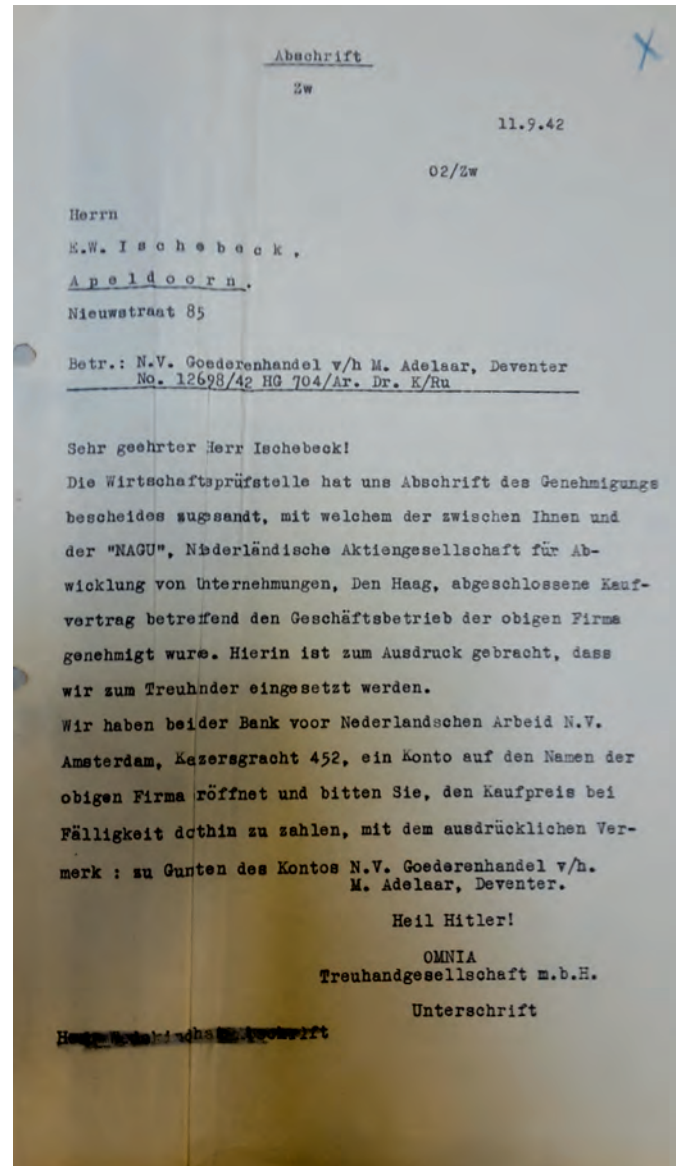
Naar de ontmanteling van joodse bedrijven tijdens de bezetting is rond de eeuwwisseling uitvoerig wetenschappelijk onderzoek gedaan door Gerard Aalders van het NIOD. In zijn studie *Roof* doet hij uit de doeken hoe de bezetter met allerlei ogenschijnlijk bonafide instellingen en procedures joodse ondernemingen liquideerde of ariseerde, kortom: leegroofde.

Zo’n verhandeling gaat echter pas echt leven als de hoofdrolspelers een gezicht krijgen: wie waren de slachtoffers, daders en medeplichtigen? Wat betekende de liquidatie voor concrete bedrijven en hoe ging het in zijn werk? Wat voor mensen waren de bewindvoerders en de nieuwe eigenaren? Welke rol speelden plaatselijke accountants, taxateurs en andere betrokkenen bij de liquidaties? Hoe verging het de opzij gezette joodse eigenaren en hun gezinnen tijdens de oorlog?

Dit boek vertelt zeven verhalen van zeven uiteenlopende bedrijven: een boekhandel annex leesbibliotheek, een slagerij, een textielgroothandel, een veehandel, een rijwiел(groot)handel, een dansschool en een elastiekfabriek. Beroepsgroepen waar veel joden in werkzaam waren zien we terug (slagerij, textiel), maar ook ‘unieke’ zaken als de dansschool van Van Spiegel of de elastiekfabriek van Fortuin. Ook geven deze zeven ondernemingen een indruk van de verscheidenheid in omvang van de joodse bedrijvigheid in Deventer. Eenmanszaak, detailhandel, groothandel, fabriek: alles kwam voor, zoals ook blijkt uit de lijst van joodse ondernemingen die achterin dit boek is opgenomen.

Sommige eigenaren waren welgesteld (Adelaar, Fortuin), anderen moesten de eindjes aan elkaar knopen. Sommigen overleefden de oorlog, anderen niet. Van hen die overleefden kozen sommigen ervoor hun zaak voort te zetten, waarbij het ze vaak grote moeite kostte hun rechtmatige bezit weer terug te krijgen. Anderen bouwden elders een nieuw bestaan op.

Dit boek vertelt hun verhaal.

— De Omnia deelt Erich Ischebeck mee een speciale rekening voor hem te hebben geopend waarop hij het aankoopbedrag voor de firma Adelaar kan storten. De brief is als gebruikelijk ondertekend met de Hitlergroet.

— De synagoge aan de Golstraat. In de nacht van 25 op 26 juli 1941 richtte een bende NSB'ers hier vernielingen aan.

‘Pak-, hak- en zak-joden’

Joods leven en ondernemerschap in Deventer

Deventer had voor de oorlog een relatief grote joodse gemeenschap, waarvan de geschiedenis eeuwen teruggaat. Die van de joden zelfs millennia. Dit volk leefde volgens de Bijbelse overlevering zo’n drieduizend jaar in de regio Palestina in het Midden-Oosten. Na een door de Romeinen neergeslagen joodse opstand werden ze vrijwel geheel uit Palestina verbannen. Daarna begon de diaspora: de verspreiding over de wereld. Tijdens de kruistochten in de elfde en twaalfde eeuw werden joden hevig vervolgd, onder meer in Duitsland. Vermoedelijk zijn ze rond het jaar 1300 voor het eerst naar de Noordelijke Nederlanden gekomen.

In heel Europa zijn joden door de eeuwen heen gediscrimineerd, onderdrukt en verdreven. Ook werden ze eeuwenlang geweerd uit verschillende beroepen. Voor hen bleef vaak de handel in gebruikte goederen over. Bekend is dat vanaf de veertiende eeuw rondtrekkende joodse handelslieden vanuit Duitsland regelmatig in Oost-Nederland kwamen. Ook in Deventer verkochten ze hun zuidvruchten, lompen en oud ijzer op de jaarmarkt. Geliefd waren deze rondtrekkende joodse kooplieden niet, men beschouwde hun handel als broodroof. Wonen binnen de stadsmuren was hen in veel steden, waaronder Deventer, verboden.

Een ander beroep waartoe joden noodgedwongen hun toevlucht namen, was de geldhandel. De kerk verbood christenen elkaar geld tegen rente te lenen. Voor joden gold deze beperking niet. Bovendien konden veel van hen lezen en schrijven, wat hen geschikt maakte om geldzaken te behartigen. Bij de kleine lieden aan wie zij leenden, was de haat tegen de geldschietters echter snel gewekt.

De middeleeuwen beschouwden joden als de moordenaars van Jezus, als een volk dat van alles zou doen om de kerk te schaden. De vreemdste verhalen deden de ronde: zo zouden ze

de kinderen van christenen ritueel slachten. De pestepidemie in de veertiende eeuw wakkerde de jodenhaat verder aan. Angstig zag men hoe de ziekte om zich heen greep. Men verdacht de joden ervan de waterbronnen te hebben vergiftigd. Onder hen vielen namelijk minder doden dan onder niet-joden als gevolg van de pest. De verklaring hiervoor is waarschijnlijk dat ze, onder meer vanwege hun strenge spijswetten, relatief hygiënisch leefden. Ondanks de voorzorgsmaatregelen sloeg ook in Deventer de Zwarte Dood hard toe. Toen op zondag 28 september 1349 een troep fanatieke Hollandse, Utrechtse en Gelderse geselbroeders de stad binnentrok, was het lot van de joodse gemeente bezegeld.

Uit documenten uit die tijd blijkt dat zich vanaf 1353 weer mondjesmaat joden vestigden in Deventer. Maar het kwam regelmatig voor dat hen de toegang geweigerd werd. De houding van Deventer was net als die van veel andere bisschopssteden niet erg welwillend. Zelfs niet voor joden die op de vlucht waren omdat ze elders vervolgd werden.

Er restte hen dus weinig anders dan een bestaan als handelsreiziger. Maar ook bij het drijven van handel werden joden beperkingen opgelegd. Alleen een bescheiden handel in ‘appelen van orangien ende cytroenen’ en de geldhandel bleef hen over. Toen Deventer in 1771 al twaalf jaar lang geen pachter had kunnen vinden voor de bank van lening, zag het stadbestuur geen andere uitweg dan

aan die van de Joodse natie permissie te verlenen, om tot de pagt dier bank van leninge geadmitteert te worden en deselve vrijheid van inwooninge en genot der Privilegiën aan die bank verknogt, te doen genieten.

Zover kwam het niet, er meldde zich alsnog een christelijke gegadigde.

Onder het motto 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' kregen joden in de Franse tijd, vanaf 1795, gelijke rechten. Dit verbeterde ook in Deventer hun positie, ook al ging dat niet altijd van harte. In 1809 verordonneerde koning Lodewijk Napoleon dat de weekmarkt niet langer op zaterdag mocht worden gehouden, om zo de joden de gelegenheid te geven sabbat te houden. Ook in Deventer werd de zaterdagmarkt naar een andere dag verschoven. Tijdens een rondreis deed de koning dat jaar Deventer aan en sprak met afgevaardigden van de joodse gemeente. In de periode daarvoor was dat ondenkbaar geweest.

Door die gelijke rechten nam het aantal joden in Deventer snel toe. In 1811 waren er in Deventer twintig joodse families, die samen uit 165 mensen bestonden. Twaalf gezinshoofden werkten in de handel, drie waren zowel handelaar als 'industriële' en vijf waren vleeshouwer. Niet minder dan acht gezinshoofden hielden zich daarnaast bezig met de verkoop van loterijbriefjes. In 1860 was het aantal joodse inwoners haast verdubbeld tot 307: bijna twee procent van de bevolking van ruim 16.000 inwoners. Tegen het einde van de negentiende eeuw waren het er ruim 500 op een bevolking van ruim 25.000 inwoners.

Synagoge, begraafplaats en school

In 1797 werd in Deventer de eerste joodse gemeente gevestigd. Een jaar later deelde deze aan het stadsbestuur mee een huis op de hoek van de Brink en de Golstraat te hebben gekocht voor haar godsdienstige bijeenkomsten. Het pand bleek al snel te klein. Begon de joodse gemeente in 1797 met zeven families, in 1811 waren het er al twintig. Daarom bouwde men even verderop een synagoge, op de plek in de Roggestraat waar nu het Etty Hillesum Centrum zit. Dit gebedshuis werd in 1809 ingewijd.

De Deventer joodse gemeente groeide en pleitte voor de vestiging van een consistoriale kerk in de stad. Die eer viel echter te beurt aan provinciehoofdstad Zwolle, aangezien daar het

